

ФОРМУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті теоретично обґрунтовано та розкрито особливості формування рефлексивної культури майбутніх педагогів на початковому етапі професійно-педагогічної підготовки.

Ключові слова: рефлексивна культура, професійно-педагогічна підготовка, професійний розвиток, позанавчальна робота.

Входження світу в науково-інформаційний тип прогресу характеризується відкритістю до нових підходів та ідей, спрямованих на удосконалення якості освіти та особистісного розвитку, що визначає потреби формування людини з рефлексивним мисленням та сформованою рефлексивною культурою, здатної до інновацій, реалізації творчого підходу в професійній діяльності та досягнення в ній соціально й особистісно значущих результатів, посилення індивідуально-творчого характеру освіти і самоосвіти. Аналіз теоретичних та експериментальних досліджень (М.Бахтін, Р.Бернс, І.Бех, Л.Виготський, В.Давидов, Д.Ельконін, Е.Ільєнков, О.Леонтьєв, С.Максименко, В.Кремень, М. Мамардашвілі, Р.Павелків, А.Реан, В.Розін, В. Слободчиков, Г.Щедровицький та ін.) засвідчує, що у філософії, психології та педагогіці закладене міцне підґрунтя для глибокого вивчення проблеми формування рефлексивної культури майбутніх учителів. У наукових доробках з проблеми рефлексії та рефлексивної культури (М.Алексеев, Г.Бондаренко, Г.Дегтяр, Ю.Кулюткін, В.Сластьонін, Г.Щедровицький та ін.) рефлексія, як органічно притаманна людській природі властивість, розглядається дослідниками не тільки як важлива складова процесу професійно-особистісного становлення людини, але й виступає засобом осмислення нею власної професійної діяльності як шляху до саморозвитку і самовдосконалення.

Метою статті виступило теоретичне обґрунтування та опис розробленої нами експериментальної методики формування рефлексивної культури майбутніх учителів на початковому етапі професійно-педагогічної підготовки.

Важливими ознаками процесу формування рефлексивної культури майбутніх фахівців як педагогічної системи є підпорядкування певній меті (цілісність); наявність елементів та складових (структурованість); взаємозв'язок та взаємодія елементів та складових (керованість, самоорганізованість). У дослідженні розвитку рефлексивної культури майбутніх фахівців ми виходили з теорії розвитку (О.Ананьев, К. Альбуханова-Славська, В.Вілліонас, Б.Братусь, І.Кон, Г.Крайг, С.Максименко, В.Моргун, А.Реан, В. Ядов та ін.), згідно з якою рефлексивна культура не є початково притаманним і незмінним особистісним утворенням. Розвиток означеного феномена є об'єктивним процесом, складовою загальною процесу професійно-особистісного розвитку вчителів. У цьому зв'язку важливого значення набуває положення, згідно з яким процес професійно-педагогічної підготовки, що володіє потенціалом удосконалення та характеризується постійною та неперервною динамікою, має на меті перетворення студента із об'єкта на суб'єкт професійної освіти. Педагогічна рефлексія, яка охоплює систему відносин "учитель-учень", спонукає вчителя до співвіднесення змісту, прийомів і методів професійно-педагогічної діяльності, як з реальними умовами, так із її цілями. Інший аспект педагогічної рефлексії звернений на самого вчителя як суб'єкта професійно-педагогічної діяльності. Відсутність або недостатня сформованість рефлексивної культури узалежнює вчителя від зовнішніх факторів та обставин, перетворює на функціонера і виконавця, тим самим педагогічна діяльність зводиться до процедурності.

Становлення і розвиток рефлексивної культури студентів відбувається в процесі аналізу навчально-педагогічної діяльності (досвіду власної діяльності, відповідності змісту діяльності студентів поставленим завданням, причин успіхів і невдач, помилок і труднощів у ході розв'язання навчально-педагогічних задач). За такого підходу створюється "рефлексивний простір" для студентів, що забезпечує можливість для "зупинки миті", звернення до власної навчальної діяльності (погляд ніби збоку) і проникнення в її сутність, осмислення себе в ній [4]. У навчальній діяльності студенти звертаються до рефлексивного аналізу труднощів і одночасно способів їх розв'язання. Ознаками становлення рефлексивної позиції студентів у навчальній діяльності виступають: здатність до самоспостереження в ході здійснення навчальної діяльності з метою самоконтролю і подальшої саморегуляції та усвідомлення студентами себе як суб'єктів навчальної діяльності (структури й особливостей навчальної діяльності, способів виконання навчальних дій); спрямованість на самопізнання, своїх навчальних можливостей і здібностей та порівняння їх із вимогами навчальної діяльності; аналіз результатів та змін у навчальній діяльності, зіставлення цих результатів з чинними нормативними уявленнями про навчальну діяльність, наявність адекватної самооцінки, усвідомлення ставлення інших, оцінки іншими її результатів.

Теоретичними засадами розробки експериментальної методики формування рефлексивної культури майбутніх учителів у ході професійно-педагогічної підготовки виступили: положення діяльнісної моделі фахівця (О.Вербицький, В.Загвязинський А.Коржуєв, В.Кремень, З.Курлянд, Н.Платонова, В.Попков та ін.); сучасні дослідження професійно-педагогічної підготовки та формування особистості сучасного вчителя (О.Абдулліна, В.Бондар, О.Глузман, В.Гриньова, О.Дубасенюк, В.Журавльов, І.Зязюн, Е.Карпова, Н.Кічук, Н.Кузьміна, А.Ліненко, С.Литвиненко, А.Маркова, І.Пальшкова, В.Сластьонін та ін.); дослідження формування рефлексивної культури майбутнього вчителя (А.Бізяєва, Т.Бондаренко, Г.Дегтяр, В.Єлісєєв, Г.Єрмакова, М.Карнелович, В.Кривошеєва, Ю.Кулюткін, В.Сластьонін, Г.Сухобська та ін.) [2; 7].

Експериментальне дослідження ми будували з урахуванням того, що розвиток рефлексивної культури є об'єктивним процесом професійно-особистісного становлення, яке вивчалось нами в процесі професійно-педагогічної підготовки. Рефлексивна культура майбутніх учителів розглядалася нами як результат професійно-педагогічної підготовки та інтегральне багаторівневе динамічне особистісне утворення, структура якого обіймає особистісний, пізнавальний, діяльнісно-креативний компоненти. Згадані компоненти виступили як взаємозв'язані і взаємозумовлені складові сформованості рефлексивної культури майбутніх учителів.

Метою формування рефлексивної культури студентів на початковому етапі навчання виступило ознайомлення із майбутньою професією, професійно-педагогічною діяльністю, спонукання до позитивного ставлення та мотиваційних настанов на формування рефлексивної культури, адаптація до навчання у ВНЗ. Цей етап розглядався нами як мотиваційно-пропедевтичний, оскільки був адаптаційним періодом, а тому спрямовувався на закладення основ для формування рефлексивної культури студентів як майбутніх педагогів та фасилітацію адаптаційного процесу в умовах ВНЗ. Провідними завданнями мотиваційно-пропедевтичного етапу формування рефлексивної культури майбутніх учителів, що тривав протягом першого року навчання, були:

- формування стійкої мотиваційної настанови на здобуття професійних знань і вмінь, інтересу до обраної спеціальності, ознайомленням з роллю, яку відіграють механізми рефлексії в особистісному становленні та професійному розвитку;
- окреслення цілей і завдань професійно-педагогічної підготовки, закріплення загальнонавчальних умінь, розвиток співробітництва в навчальній діяльності та відповідального ставлення до учіння;
- формування потреби в рефлексивних знаннях і вміннях, ціннісних настанов на рефлексивну культуру як у сфері пізнання, так і сфері взаємодії з викладачами та однолітками;
- навчання студентів реферуванню й самостійній роботі з науковими й навчальними матеріалами.

У процесі формування рефлексивної культури студентів на початковому етапі реалізовувались такі педагогічні умови: формування усвідомлення майбутніми вчителями сутності рефлексивної культури та її значущості в професійно-педагогічній діяльності; упровадження в навчальний процес проблемно-варіативного підходу та суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладачів і студентів, студентів у навчальних групах, використання потенціалу навчальної, позанавчальної і самостійної роботи задля включення студентів у рефлексивну діяльність.

Формування первинної професійної ідентифікації відбувалось у ході залучення студентів до роботи педагогічних майстерень, гуртків і студій. Оскільки вивчення педагогічних дисциплін починається з другого року навчання, то нами використовувався потенціал позанавчальної роботи, консультації і самостійна робота задля розкриття складності і багатогранності педагогічної професії та глибини її змісту, осмислення змін професійно-педагогічної діяльності щодо запитів сучасної педагогічної практики й ознайомлення студентів з особливостями професійної діяльності вчителя. На початковому етапі навчання важливим було формування основ співробітництва в навчальній діяльності студентів, встановлення доброзичливих стосунків між викладачами і студентами, стимулювання мотивації на формування рефлексивної культури. Увагу студентів акцентували на важливості особистісного включення в навчальний процес, зміщення із зовнішнього контролю в бік самоосвіти та самоконтролю, розвитку особистісної рефлексії та усвідомлення себе у професії. Було використано проблемні ситуації, елементи групової дискусії та мозкового штурму, зокрема в обговоренні питань особливостей професійно-педагогічної діяльності сучасного вчителя; вимог до особистості та професійно-значимих якостей сучасного педагога в умовах інформаційного суспільства; сутності рефлексивної культури педагога та її значення для особистісного і професійного розвитку. Студенти-першокурсники брали участь у круглих столах та педагогічних майстернях із запрошенням учителів-методистів з використанням відеоматеріалів і фотодокументів, що забезпечувало їх ознайомлення та початкове включення в ситуації рефлексії інноваційного педагогічного досвіду.

На початку навчання студентська активність була невисокою, першокурсники відповідали перед аудиторією, брали участь у позанавчальній роботі, дискусіях та обговореннях, що пояснюється труднощами адаптації, невпевненістю в собі, страхом аудиторії. Взаємодія студентів-початківців та студентів випускних курсів у межах позааудиторної роботи і спостереження за рефлексивною діяльністю старшокурсників та викладачів, добір спеціальних проблемно-варіативних і творчих завдань для самостійної роботи, роботи в парах і малих групах, моделювання педагогічних ситуацій, спільна розробка проектів та виконання діагностичних завдань сприяли активізації першокурсників, успішній адаптації до навчання у ВНЗ, формуванню стійкої мотиваційної настанови на здобуття професійних знань і вмінь, інтересу до обраної спеціальності, розвитку педагогічної рефлексії.

Наприклад, студентам пропонувалося підготувати виступи з теми "Я і моя професія" або "Мій ідеал учителя". У виступі студенти висвітлювали власні погляди на професію вчителя і свою майбутню професійну діяльність, сучасні проблеми і перспективи професійно-педагогічної діяльності, ролі і місця саморозвитку і професійного самовдосконалення. Після виступів проводилось загальногрупове обговорення (логічність виступів, їх змістова наповненість, перекопливість доведень, взаємодія з аудиторією), а також студенти різних курсів проводили рефлексивний аналіз (як відбулася взаємодія з аудиторією, контроль над ситуацією протягом виступу, труднощі і позитивні досягнення в ході виступу, що саме хотілося б змінити і т.ін.). У підведенні загальних підсумків заняття викладач зосереджував увагу студентів на тому, що професія вчителя загальновідома і ніби цілком зрозуміла, проте кожен студент уявляє її по-своєму, в кожного є свій власний погляд на вимоги і завдання професійного розвитку; студентські уявлення не можуть охопити всієї повноти і багатогранності педагогічної діяльності, а тому потрібна тривала праця над собою задля проникнення в її глибинні властивості, чому сприяє оволодіння рефлексивною культурою.

На початковому етапі навчання проводився День спілкування і знайомств, програмою якого передбачалося знайомство з факультетом та його підрозділами, матеріальною базою та інформаційним ресурсами, перспективними орієнтирами і планом навчально-виховної і наукової роботи. У межах позанавчальної роботи обговорювалася позиція студентів ВНЗ як об'єктів та суб'єктів навчання і виховання, розглядалися теоретико-практичні аспекти організації освітнього середовища педагогічного ВНЗ та навчання у світлі філософії сучасної освіти. Першокурсників навчали прийомів конспектування та пошуку інформації, реферування матеріалів, самостійної роботи з науковими і навчально-методичними матеріалами. Широко використовувалась робота студентів у парах задля обговорення завдань і розробки запитань до викладача та інших студентів; взаємооцінювання; аналізу та підведення підсумків роботи, осмислення труднощів і навчальних досягнень. Важливим виявилось проведення викладачами докладного інструктажу, в ході якого студенти знайомились із тим, як семінарські заняття пов'язані з лекціями; з вимогами підготовки до семінарів і специфікою їх проведення; вимогами до підготовки рефератів і повідомлень; способами та прийомами роботи щодо рефлексії власної навчальної діяльності та набутого досвіду.

Першокурсники залучалися до участі в тренінгових групах із метою знайомства, зниження рівня групової напруженості, пов'язаної з новизною й інтенсивністю навчання. Тренінгова робота передбачала включення першокурсників у рефлексивний практикум, який дозволив звернутися до особистісно-професійного самоаналізу. Зокрема, використовувалися вправи "Розповідь про себе", "Я очима інших", "Досвід прожитого дня". Так, вправа "Розповідь про себе" передбачала партнерську взаємодію, після якої відбувалося представлення один одного. Учасникам пропонувалося продовжити такі речення: "Я захоплююся собою, коли...; Я неперевершений у...; Мені чудово вдається...; Мені дуже подобається в собі...; Я пишаюся собою, коли..."

У виконанні вправи "Я очима інших", студентам необхідно було підготувати два описи: один власний (без вказівки імені), а інший, складений одногрупниками. Описи зачитувались у групі, яка й визначала авторство. Пізніше автором зачитувався інший опис. Учасникам надавалася можливість співставлення обох описів для групового аналізу щодо адекватності оцінювання власної особистості кожним студентом. У ході тренінгових занять також обговорювалися запитання: Якими були мотиви вашого вступу до ВНЗ та ваші очікування щодо навчання в університеті? Якими були перші враження від університету і навчання в ньому? Чи збіглись очікування з реальною ситуацією навчання? З якими

проблемами довелося зіткнутися? Якими були враження після перших лекцій та семінарів? Яким ви уявляєте собі студентське життя?

Вправа "Досвід прожитого дня" допомагала студентами звертатися до рефлексивного осмислення подій прожитого дня і виділяти серед них найважливіші та найприємніші, відповідаючи на запитання: Що було найбільш значимим для мене? У чому я вбачаю причини такої події? Чого це мене навчило?

Для діагностики педагогічних здібностей майбутніх учителів використовувалася методика Р.Немова "Педагогічні ситуації" [6]. За результатами діагностування проводилося обговорення, в якому підкреслювалася необхідність професійного саморозвитку, окреслювалися його напрями протягом навчання у ВНЗ.

Наприкінці першого року навчання відбувся тематичний вечір "Педагогічна професія: реалії та перспективи". Перед студентами постало завдання окреслення перспектив педагогічної професії та можливостей для самореалізації в ній, обґрунтування здійсненого ними професійного вибору. Підготовча робота студентів із розробки та складання сценарію проходила під керівництвом викладачів із використанням "мозкового штурму" та групових дискусій. У ході підготовки активізувалася творчість першокурсників, формувалися вміння: спільного вироблення цілей, розробки плану їх досягнення, розподілу функцій щодо реалізації плану, пошуку і здобуття інформації, аналізу досягнень і невдач, вироблення способів покращення ефективності групової роботи, рефлексії власної діяльності та набутого досвіду.

Оволодіння інформацією про навчання у ВНЗ, забезпечення необхідною навчально-методичною літературою, ознайомлення із важливістю рефлексії в навчальній і професійній діяльності, використання проблемно-варіативного підходу до організації навчання і розробки навчальних завдань, інтерактивних методів і форм навчання, позанавчальної роботи, залучення до участі в роботі круглих столів, педагогічних майстерень, гуртків і студій стимулювали пізнавальну активність і самостійну роботу студентів, інтерес до педагогічної рефлексії та опанування рефлексивних знань і вмінь. Подальше дослідження проблеми формування рефлексивної культури майбутніх учителів убачаємо в удосконаленні змісту та організаційних засад професійно-педагогічної підготовки студентів в умовах ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дегтяр Г. О. Формування рефлексивної культури студентів педагогічних університетів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика проф. освіти / Г. О. Дегтяр. – Харків, 2006. – 19 с.
2. Дубасенюк О. А. Теоретичні і методичні основи виховної діяльності педагога / О. А. Дубасенюк. – К., 1996.
3. Елисеєв В. К. Становление и развитие рефлексивной культуры субъекта педагогической деятельности : монографія / В. К. Елисеєв. – Липецк, 2003. – 223 с.
4. Ермакова Г. Г. Педагогические условия развития профессиональной рефлексии педагога : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. пед. наук : 13.00.01 – общая педагогика / Г. Г. Ермакова. – Оренбург, 1999. – 18 с.
5. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Междунар. гуманитар. фонд "Знание", 1996. – 308 с.
6. Немов Р. С. Психология : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений : в 3 кн. – 3-е изд. / Р. С. Немов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.3. Психодиагностика. – 640 с.
7. Пальшкова І. О. Практико-орієнтований підхід у формуванні професійно-педагогічної культури вчителів початкової школи : монографія / І. О. Пальшкова. – Одеса, 2008. – 338 с.